

ГЕНЕЗА КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ У СТАРОДАВНІЙ ЧАС ТА ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

О. А. Гавриленко,

доктор юридичних наук, професор
Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна
o.gavrylenko@karazin.ua

Метою статті є з'ясування особливостей становлення та розвитку основ організації консульських установ від стародавньої доби до середніх віків. У статті розглядається специфіка установ, що виконували відповідні функції у давньогрецьких полісах, (зокрема й тих, що розташовувалися на південних теренах сучасної України), Стародавньому Римі, провідних державах середньовічної Європи. З'ясовано, що основи консульської служби в Стародавню добу знайшли виявлення у давньогрецькому інституті проксенії, давньоримських інститутах клієнти (патронату) та преторства (преторів у справах перигринів). У подальшому, за доби Середньовіччя, на цьому підґрунті виник інститут консулів, які починають виступати представниками держави у торговельно-політичній сфері, насамперед, слідкуючи, щоб органи влади країни перебування дотримувалися у відношенні його співгромадян норм місцевого права та міжнародних звичаїв, захищаючи їхні особисті й майнові права та інтереси.

Ключові слова: консульські установи, байло, проксенія, наводики, епагоги, стародавні держави, середньовічні держави.

ГЕНЕЗИС КОНСУЛЬСЬКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ ГОСУДАРСТВ ЕВРОПЫ В ПЕРИОД ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ И СРЕДНИХ ВЕКОВ

Целью статьи является выяснение особенностей становления и развития основ организации консульских учреждений от древнего времени до средних веков. В статье рассматривается специфика учреждений, выполнявших соответствующие функции в древнегреческих полисах (в частности и тех, которые размещались на территории юга современной Украины), Древнем Риме, ведущих государствах средневековой Европы. Выяснено, что основы консульской службы в период Древней истории нашли проявление в древнегреческом институте проксении, древнеримских институтах клиентеллы (патроната) и преторства (преторов по делам перигринов). В дальнейшем, в эпоху Средневековья, на этой почве возник институт консулов, которые начинают выступать представителями государства в торгово-политической сфере, прежде всего, надзираая, чтобы органы власти страны пребывания придерживались в отношении его сограждан норм местного права и международных обычаев, защищая их личные и имущественные права и интересы.

Ключевые слова: консульские учреждения, байло, проксения, наводики, эпагоги, древние государства, средневековые государства.

GENESIS OF CONSULAR INSTITUTIONS OF EUROPEAN COUNTRIES IN ANCIENT AND MIDDLE AGES

The article finds out the peculiarities of the formation and development of consular institutions from the ancient times to the Middle Ages. The article deals with the specifics of the institutions that carried out the corresponding functions in the ancient Greek polities (including those located in the southern territories of modern Ukraine), ancient Rome, the leading states of medieval Europe. The foundations of the consular service in the Ancient Age were discovered at the Ancient Greek Institute of Proxenia, the Old Roman institutions, clientele (patronage) and praetorians (praetors in the affairs of perigrins). Subsequently, during the Middle Ages, on this basis a consultative institute emerged and began to act as representatives of the state in the trade and political sphere, first of all, by ensuring that the authorities of the country of residence adhere to the rules of local law and international customs against their fellow citizens, while protecting their personal and property rights and interests.

Key words: consular establishments, baylo, proxenia, nautodics, epagogs, ancient states, medieval states.

Постановка проблеми. Процеси становлення та розвитку інституту консульства сягають своїм корінням найдавніших часів. З розвитком міжнародного спілкування, розширенням торговельних зв'язків між державами постала необхідність у захисті особистих та майнових прав іноземців, що перебували на території інших держав. Отже, виникла потреба в створенні консульських установ, які, пройшовши тривалу еволюцію, й нині виступають важливим інструментом дипломатії, забезпечуючи права й законні інтереси громадян за кордоном на підставі багатосторонньої Віденської конвенції 1963 р. про консульські зносини [1], двосторонніх консульських конвенцій, а також внутрішньодержавного законодавства, яке регулює консульські зносини.

Стан дослідження. Без сумніву, питання історії інституту консульства вже викликали інтерес дослідників. З-поміж наукових праць, присвячених проблемам історії консульської служби, варто насамперед згадати роботи Д. Веденєєва [2], В. Денисенко [3], А. Вейнера [4], Ф. Мартенса [5], В. Соловійової [6], В.Трембіцького [7] та ін. Але, незважаючи на наявність значного за обсягом матеріалу, представленого у вітчизняній фаховій літературі, спеціальних комплексних досліджень процесів становлення консульських установ європейських держав у стародавній час та добу середньовіччя на основі сучасної наукової методології досі не здійснювалося.

Отже **метою** цієї статті є з'ясування на основі аналізу історичних джерел (зокрема й пам'яток

права), а також наявної наукової літератури процесів становлення та розвитку консульських установ держав Європи у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зазначити, що примітивні зародки консульських установ мали місце вже в Стародавній Греції. До нашого часу збереглися свідчення відносно отримання еллінами від фараона Яхмоса II (Амасіса), що жив у 579-526 рр. до н.е. — останнього великого правителя Єгипту до перського завоювання у 525 р. до н.е., не лише дозволу на вільне ведення морської торгівлі з його державою, але й права без будь-яких обмежень оселятися в Наукратиді, а також «обирати з-поміж себе сановників задля здійснення суду між грецькими купцями за еллінським правом» [4, с. 4]. Це надало грекам ширші, порівняно з попереднім часом, можливості для забезпечення безпеки їхнього перебування та діяльності на чужині.

Значно ширшими є свідчення щодо органів, які опікувалися безпекою ведення торгівлі та загалом перебування іноземців у самих давньогрецьких полісах. Тут можна бачити кілька таких інституцій. Насамперед, до них відносилися проксени — громадяни, на яких було покладено обов'язок піклуватися про іноземців під час їхнього перебування на території полісу, громадянином якого був проксен. У деяких випадках проксени обиралися державою, громадянами якої вони були (в Спарті призначалися царями), але здебільшого такого статусу їм надавали, з огляду на певні заслуги самих кандидатів або полісу, у громадянстві якого вони перебували, народні збори іноземної держави [8, с. 250-251]. Наприклад, у делоському декреті про надання проксенії херсонеситам Форміону та Гераклідові йдеться про значні заслуги громади Херсонесу перед делосцями, які полягали у тому, що херсонесити викупили з піратського полону послів, що були захоплені під час морської подорожі [9, с. 274-275]. Обов'язки проксенів були достатньо широкими. У першу чергу вони мали представляти в суді іноземців [5, с. 54], а, окрім того, допомагали їм різноманітними порадами, піклувалися про їхнє розміщення, зберігали передані їм речі та майно тощо [3, с. 19-20]. Натомість проксени надіялися низкою почесних прав майнового та немайнового характеру [10, с. 158-159].

Тексти низки проксенічних декретів були опубліковані у збірках античної епіграфіки, а також у працях істориків. Ці проксенічні декрети встановлювалися на видному місці: зазвичай у храмах або на агорі. Про це, наприклад, свідчать написи: «встановити у храмі біля статуї» особи, що вшановується [11, № 29], «встановити у святилищі Аполлона» [11, № 35, 36], «встановити у святилищі Зевса», «виставити на найвиднішому місці у місті» [11, № 49] тощо. Як зауважувала І.П. Нікітіна, яка спеціально досліджувала античні проксенії, навіть зовнішні показники — дорогий матеріал, що використовувався для опублікування декретів, ретельність, з якою цей матеріал був оброблений, встановлення стел на

видному місці для загального ознайомлення, разом з найважливішими законами (і все це на державний кошт) — свідчать про офіційний характер проксенічних відносин [12, с. 129].

Іншим інститутом, на який покладалися обов'язки щодо іноземних купців, були навтодики — судді, що обиралися на річний термін і повинні були розглядати спори між іноземними торговцями та судовласниками. Засідання цієї колегії відбувалися у період закриття навігації — з жовтня по квітень. До закінчення цього терміну вони повинні були завершити розгляд усіх судових справ, щоб надати іноземцям можливість вирушити у плавання [13, с. 279]. Якщо ж суперечки між іноземними купцями виникали у період, коли засідання колегії навтодиків не відбувалися, то справи передавалися на розгляд інших суддів — епагогів, які вирішували справи швидко й без дотримання формальностей, зазвичай притаманних давньогрецькому судочинству.

Інституції, подібні до грецьких, можемо бачити й у Стародавньому Римі, де майже безправне становище іноземців змушувало їх шукати заступництва у знатних римських громадян (які відтепер називалися патронами), ставати їхніми клієнтами. В. Денисенко зазначає, що у римських провінціях гостинність, об'єднана з клієнтелюю, виступала як один правовий інститут [14, с. 19]. Патрони мали обов'язки, подібні до обов'язків грецьких проксенів. А судові функції з часом стали виконуватися претором у справах перигринів [15, с. 133].

Походження консулів, як державних посадовців, які в межах відповідного консульського округу на території держави перебування здійснювали захист юридичних та економічних інтересів своєї держави та її громадян, відноситься вже до доби середньовіччя [16, с. 62]. Саме тоді, одразу ж після організованого рішення римського папи Урбана II за зверненням візантійського імператора Олексія I під гаслом надання допомоги східним християнам у захисті Анатолії (Мала Азія) від наступу сельджуків першого хрестового походу, який розпочався у 1096 р. [17, с. 19], коли Європою поширилася інформація щодо перших успіхів хрестоносців, багато з італійських купців, що на своїх кораблях слідували за військами морем уздовж узбережжя Сирії та Палестини, почали пропонувати переможцям, взамін військової здобичі, предмети першої необхідності. Так зав'язалася торгівля італійських купців зі Сходом. Скоро їхньому прикладу почали слідувати торговці з міст Іспанії та Франції.

Похід тривав і відзначився новими успіхами. У липні 1099 р. було підкорено Єрусалим та засновано Єрусалимське королівство, а також інші християнські державні утворення на Сході [18, с. 41]. Зважаючи на те, що хрестоносці були зацікавлені у розвитку торгівлі, купці здобули для себе низку привілеїв та почали засновувати своєрідні колонії, які користувалися певною автономією. Подекуди вони займали ціле передмістя, подекуди — лише

кілька вулиць чи навіть будинків. У межах колоній їхні магістрати здійснювали адміністративну владу, іноземні купці отримували імунітет від юрисдикції місцевих судових органів та судилися своїми магістратами. Вони також звільнялися від обкладення ввізними та вивізними митами.

У кожної колонії був свій очільник, який міг іменувався по-різному (*consuls d'outre mer, consuls de mer, consuls des marchands, archiconsuls*). Саме їхні функції (насамперед у сфері судочинства щодо комерційних справ) згодом і склали основу консульської діяльності. Так, відомо що у Мессині (на о. Сицилія) з 1128 р. з-поміж найобізнаніших у морських справах купців, а також капітанів комерційних суден почали обиратися по два консули. З дозволу сицилійського короля Роже I консули повинні були керуватися морськими звичаями, розробити регламенти для провадження консульських справ. У Генуї також в 1250 р. було обрано два консули, які судили іноземців та розглядали усі справи, що стосувалися мореплавства. Так само й у південних містах Франції з XII ст. існували консули, які виконували не лише судові, але й адміністративні обов'язки [5, с. 56]. Зокрема, як повідомляє О. Вейнер, у Монпельє з XII ст. щорічно обиралися по чотири *consuls de mer*, які мали розглядати позови, що стосувалися сфери торговельного обігу. Іноді їм також доручалося укладення торговельних трактатів з іншими містами (Тулоном, Марселем, Ніццою, Пізою та ін.) [4, с. 10-11].

У XIII ст. інститут консулів було започатковано й в Іспанії. Наприклад, як пише Ф. Мартенс, у Барселоні в 1282 р. з-поміж купців було обрано чотирьох для виконання обов'язків «прокурорів або консулів міста з морехідних справ» [с.]. З 1301 р. ці прокурори припинили обиратися, але натомість міська влада почала їх призначати на річний термін. Саме відтоді вони стали іменуватися морськими консулами (*consuls de mer*). Так тривало до 1347 р., коли відповідно до норми, що містилася у патенті короля Петра IV на річний термін стали обирати двох громадян на посади комерційних консулів. Ці консули надіялися почесним титулом *magnificos*, мали печатку, на якій було зображено герб міста та морські хвилі. Утримання цих магістратів здійснювалося за рахунок мита, що стягувалося у розмірі $\frac{3}{4}$ % від вартості усіх товарів. До компетенції консулів, як зазначає О. Вейнер, було віднесено юрисдикцію в усіх справах, що стосувалися торгівлі та мореплавства [4, с. 12].

З утворенням європейцями торговельних колоній у містах Сходу виявилася необхідність у створенні тут судів для розгляду справ купців, оскільки місцеве населення судилося за нормами мусульманського права. Саме тому ті інституції, які вже існували у європейських державах, були перенесені на новий ґрунт. При цьому компетенція торговельних суддів – консулів була розширена. Стаючи очільниками факторії на теренах Сирії, Палестини (на

той час підпорядкованих єгипетським султанам) та інших східних країн, вони фактично перетворювалися на повноважних представників тієї держави, того міста, якому належала факторія [19, с. 19].

Консули призначалися метрополією. Венеційський консул мав особливий титул – байло (*bailo*). При ньому перебувало кілька радників – *consilarii*. Для прийняття найважливіших рішень консул повинен був скликати раду – *collegio de' consiglieri* [5, с. 74]. Діяльність консулів (байло) була різноманітною. Своєю адміністративною владою вони вирішували більшість питань поточного життя, охороняли своїх співгромадян від будь-якого зовнішнього насильства та навіть могли з цією метою вдаватися до застосування збройних сил, брали участь у військових діях. Окрім того, консули мали опікуватися справами торгівлі та мореплавства співвітчизників, слідкувати за дотриманням міжнародних угод тощо.

У XIII ст. в умовах розвитку мусульманської державності очільники християнських держав змушені були укладати угоди з метою забезпечення безпеки європейським купцям. Прикладом можуть служити договори, укладені з єгипетським султаном, які були чинними у Сирії та Палестині: венеційсько-єгипетський трактат 1238 р., а також генуезько-єгипетський трактат 1290 р. Венеційцям обіцялася повна особиста безпека, а також майнова безпека кораблям та товарам. Ті ж запевнення містяться й у договорі з генуезцями. Крім того, у договорі 1290 р. зазначалося, що усі генуезці, як у цивільних, так і в кримінальних справах, підсудні генуезькому консулу в Олександрії за умови, що сторонами є або виключно генуезці, або генуезці та інші християни. Передбачалося, що у випадку якщо генуезець буде прагнути уникнути суду консула, то емір «повинен його схопити та передати до рук консула». Особистість та майно тих, хто зазнав корабельної аварії, оголошувалися недоторканими [4, с. 17].

Водночас, правовий статус консулів християнських колоній на мусульманському Сході зазнав суттєвих обмежень. Арабський письменник Халіл бен Шахін Дахері (*Khalil ben Shahin Dhaheri*), говорячи про тодішніх європейських консулів в Олександрії, зазначав: «...Вони там перебувають, як заручники; як тільки якась нація учинить щось всупереч ісламу, відповідальність покладають на її консула» [4, с. 18].

З розвитком торгівлі у самій Європі інститут консульства поширюється й на ці території. Достатньо широкий обсяг інформації зберігся до нашого часу відносно іспанських консулів, зокрема щодо консулів Каталонського королівства, міжнародні торговельні відносини якого була настільки розвиненими, що у XV ст. ця держава мала в різних країнах світу загалом понад півсотні консулів [19, с. 26]. Як зауважує О. Вейнер, вже наприкінці XIII ст. каталонські консули перебували в Генуї, Кастилії та Палермо. Перше призначення консула до Кастилії датується 1282 р., що видно з привілею кастильсько-

го короля Альфонсо, текст якого був опублікований ще в XIX ст., а до Палермо — 1285 р. з дозволу короля Іакова I. Трохи згодом — у 1345 р. на Сицилії, окрім Палермо, консульства існували також у Мессині та Трапані. Причому, в цей час ми вже зустрічаємося з ієрархією консулів. Генеральні консули перебували в Палермо, консули — у Мессині та Трапані. Окрім того, є також згадки про віце-консулів (у Кефалі, Терміні та інших містах). Генеральний консул та консули призначалися муніципальною владою Барселони, а віце-консули — генеральним консулом та консулами [4, с. 20].

Мабуть, ще раніше інститут консульства зароджується у Франції. Щоправда, варто звернути увагу на те, що, зважаючи на тогочасну партикулярність, спочатку консули направлялися не від усієї держави, а від окремих торговельних міст (Нарбонни, Марселя та Монпельє). Свідчення про їхнє існування зустрічаються вже у договорі між Нарбонною та іспанським містом Тортоза 1148 р. Торговельний трактат з Генуєю 1166 р. засвідчує появу нарбоннських консулів в Італії [4, с. 23].

Італійські торговельні міста також призначали консулів, як до європейських країн, із якими здійснювали жваву торгівлю, так і до інших міст Італії. Венеційська республіка мала своїх консулів у Пізі, Генуї, Анконі, а також в інших містах Італії та Іспанії. По мірі освоєння венеціанцями акваторії Чорного моря та налагодження торгівлі з причорноморськими державами, вони засновують тут торговельні факторії з власною адміністрацією. Вже у хрисулу трапезундського імператора, даному венеціанцям у 1319 р., окрім іншого, наголошується, що їм надається право на призначення власного голови факторії — байла або консула. При цьому зверталася увага на те, що байло повинен був мати ті ж самі повноваження, що й інші аналогічні офіціали в інших італійських колоніях, включаючи судові та адміністративні функції [20, с. 276]. Водночас, у низці випадків на цих чиновників покладалася відповідальність за дії своїх співвітчизників. Так, у 1376 р. трапезундський імператор Олексій III, разом з наданням венеціанцям широких податкових пільг (для них удвічі було знижено розмір торговельних мит — коммеркіїв), запровадив відповідальність байла перед імператором за несплату коммеркіїв «у повному обсязі, без приховувань та зловживань» з боку венеціанців, які укладали торговельні угоди [20, с. 277].

Перші колонії Венеції та Генуї на північному узбережжі Чорного моря з'являються в другій половині XIII ст. У 1266 р. генуезці домоглися від татар передачі Каффи (сучасна Феодосія) [21, с. 37]. Сюди метрополією також було призначено консула. Пізніше генуезці змогли закріпити за собою Чембало (Балаклаву), Солдайю (Судак), заснувати дещо відокремлене консульство, зване Боспоро, Воспро або Понтіко (сучасна Керч), та створити дрібніші колонії — Яліту (Ялту), Гурзуф, Партеніт, Лусту (Алушту) [22, с. 153]. На материку було за-

сновано Тану (у гирлі р. Дон), Монкастро (суч. м. Білгород-Дністровський), Джінестру (на території суч. м. Одеси), Ілліче (у гирлі р. Дніпро), Лікостомо (у гирлі р. Дунай) та інші.

Найбільший обсяг інформації щодо статусу генуезьких консулів у цьому регіоні міститься у Статуті генуезьких колоній, розташованих у басейні Чорного моря, затвердженому в Генуї 28 лютого 1449 р., текст якого зберігся до нашого часу практично повністю [23, с. 162-258]. Однак, ця збірка правових норм не була першим юридичним документом, який містить такі свідчення. Ще наприкінці XIX ст. дослідниками в італійських архівах було виявлено перелік статей статуту, виданого Генуєю для її чорноморських володінь у 1290 р., а також розроблений того ж року цілий статут (капітулярій) з 49 статей, що визначали права та обов'язки чиновників, у віданні яких перебувала Хозарія (як у той час італійці іменували Крим). Приблизно тоді ж було віднайдено й уривки іншого, більш пізнього статуту 1316 р., де докладно визначалися права та обов'язки консула Каффи [24, с. 195-196], якого дож Генуї щороку призначав особисто.

Відповідно до норм Статуту 1316 р. кандидатура консула, мала пропонуватися Радою Газарії та підлягала затвердженню Радою Генуї. Майбутній консул мусив бути уродженцем Генуї або околиць міста та мав внести до міської скарбниці значну за обсягом заставну суму. Він обирався на річний термін, а після завершення служби його діяльність підлягала прискіпливій ревізії. Екс-консул повинен був подати звіт щодо своєї діяльності. Після перевірки чотирма поважними купцями, обраними громадою Каффи, звіт передавався до Генуї на розгляд і затвердження Радою міста. У разі виявлення витрат, не передбачених регламентами, вони мали компенсуватися із застави. Метрополія призначала консулу грошове утримання в обсязі 1200 аспрів на місяць, з яких лише 200 видавала скарбниця Генуї, а 1000 надходила від податків, що збиралися з місцевих купців, відповідно до норм звичаєвого права (*modo consuetum*). Консулу заборонялося приймати дарунки, платню від приватних осіб, окрім продуктів харчування та напоїв у вартісних межах, визначених чинним законодавством. Інше вважалося корупцією та каралося штрафом і позбавленням на 10 років права посідати консулом за «приниження гідності республіки». У разі, коли з'ясувалося, що консул поєднував виконання покладених на нього функцій із власною комерційною діяльністю, він позбавлявся щомісячної виплати тисячі аспрів [25, с. 60]. За Статутом 1449 р. (Гл. 1, § 5-10) вимоги до добросовісності каффського консула стали ще суворішими [23, с. 170-171].

На відміну від інших італійських міст-держав, торгівля флорентійців була поширена й у містах, розташованих на півночі Європи. Це пояснює той факт, що, окрім консульських установ у Неаполі (з 1309 р.), Венеції (з поч. XV ст.), Римі (з 1513-1522 рр.),

Мессині та інших містах, у флорентійців існували консульства в Англії (у Лондоні з 1402 р.), Брюгге та Антверпені (з 1426 р.).

Англійські консульські установи було започатковано у XV ст. 6 червня 1404 р. король Генріх IV надав англійським купцям, що здійснювали торгівлю у ганзейських містах, дозвіл на обрання з-поміж себе певної кількості чиновників, які наділялися судовими повноваженнями. Вони отримали назву «*gubernatores mercatorum*». Таке саме право у 1406 р. було надано англійським купцям у Голандії, а у 1408 р. — купцям, що торгували в Норвегії, Швеції та Данії [19, с. 27]. У 1485 р. на прохання англійських купців, пов'язаних торговельними відносинами з Італією, король Річард III призначив консула до Пізи. Цікаво, що хоча це призначення й було пожиттєвим, вже наступного року консула було замінено на іншого.

Як визначалося в обох актах про їхнє призначення, обом консулам приписувалося «виконувати усе те, що виконується консулами інших держав» [4, с. 25].

Висновки. Отже, зважаючи на усе викладене маємо можливість дійти висновку, що основи консульської служби були закладені ще у Стародавню добу. Це знайшло виявлення у давньогрецькому інституті проксенії, давньоримських інститутах клієнтели (патронату) та преторства (преторів у справах перигринів). У подальшому, за доби Середньовіччя, на цьому підґрунті виник інститут консулів, які починають виступати представниками держави у торговельно-політичній сфері, насамперед, слідкуючи, щоб органи влади країни перебування дотримувалися у відношенні його співгромадян норм місцевого права та міжнародних звичаїв, захищаючи їхні особисті й майнові права та інтереси.

Література:

1. Віденська конвенція про консульські зносини. 24.04.1963 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_047
2. Веденеев Д. В. На захисті прав українства: З історії консульської служби України / Д. В. Веденеев // Розбудова держави. — 1994. — № 4. — С. 33–38.
3. Денисенко В. В. Проксенія: історія становлення й розвитку консульського права / В. В. Денисенко // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. — 2015. — № 17. — С. 18-21.
4. Вейнер А. П. Консулы в христианских государствах Европы и Северо-Американских Соединенных Штатах / А. П. Вейнер. — СПб. : Тип. В. П. Мецкерского, 1873. — 127 с.
5. Мартенс Ф. Ф. О консулах и консульской юрисдикции на Востоке / Ф. Ф. Мартенс. — СПб. : Тип. Мин-ва путей сообщения, 1873. — 599 с.
6. Соловйова В. В. Консульська служба УНР у Центральноевропейському регіоні / В. В. Соловйова // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 84–88.
7. Трембіцький В. Українська консульська служба. 1918–1924 / В. Трембіцький // Літературна Україна. — 1990. — 9, 16 серпня.
8. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. — перша половина VI ст. н.е.) : Монографія / О. А. Гавриленко. — Харків: Парус, 2006. — 352 с.
9. Тюменев А. И. Херсонесские этюды. I. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса / А. И. Тюменев // Вестник древней истории. — 1938. — № 2(3). — С. 245-275.
10. Гавриленко О.А. Проксенія / О. А. Гавриленко // Юридична енциклопедія. Т.5. П-С. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — С. 158-159.
11. Надписи Ольвии (1917-1965 гг.). — Л. : Наука, 1968. — 132 с.
12. Никитина И. П. Эволюция института проксенции в Ольвии / И. П. Никитина // Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44 : Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. — Свердловск, 1975. — С. 128-146.
13. Античный способ производства в источниках / Под ред. С. А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — 596 с.
14. Денисенко В. В. Институт державної гостинності (*hospitum publicum*) в Стародавньому Римі / В. В. Денисенко // Порівняльно-аналітичне право. 2016. №5. С. 18-20. — С. 19.
15. Денисенко В. В. Регламентція правового статусу іноземців у Стародавньому Римі / В. В. Денисенко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ — 2011. — № 2. — С. 128-136. — С. 133.
16. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 2 / Ф. Ф. Мартенс. — СПб. : б.и., 1883. — 563 с.
17. История крестовых походов / Ред. Дж. Райли-Смит; пер. с англ. Е. Дорман. — М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. — 495 с.
18. Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах. — М.: Высшая школа, 1977. — 272 с.
19. Наумов Д. Консульское право Европы и Америки / Д. Наумов. — М.: Тип. Л. Степановой, 1856. — 278 с.
20. Карпов С. П. Средневековый Понт / С. П. Карпов. — Lewiston; Queenston; Lampeter : E.Mellen Press, 2001. — 460 с.
21. Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму / Н. Н. Мурзакевич. — Одесса: б.и., 1837. — 332 с.
22. Гавриленко О. А. Правовой статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII — друга половина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — № 919. — Серія «Право». — 2010. — Вип. 7. — С. 152-156.
23. Статут для генуезьких колоній на Чорному морі (Генуя, 28 лютого 1449 р.) // Гавриленко О. А. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін. — Х. : Точка, 2017. — С. 162-258.
24. Ковалевский М. М. Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV века / М. М. Ковалевский // Сборник статей по истории права: Посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. — К. : Тип. С. В. Кульженко, 1904. — С. 195-228.
25. Гавриленко О. А. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін. — Х. : Точка, 2017. — 260 с.